

KUTADGU BILIG'DE SÖZ MANIFESTOSU

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15630061>

Prof. Dr. İdris Nebi UYSAL*

Özet

Kutadgu Bilig [KB], Türk-İslam medeniyetinin en önemli eserlerinden biridir. KB, ideal devlet yönetiminin yanında insanların birbirleriyle ve devletle olan ilişkilerinin nasıl olması gerektiğini alegorik tarzda anlatan bir mesnevidir. 6645 beyitten oluşan bu eser, bilim dünyasında bugüne kadar daha çok dil ve edebî özellikleriyle ele alınıp incelenmiştir. Oysa bu metinde birçok disiplin için kaynak teşkil edecek malzeme vardır. Balasagunlu Yusuf'un hemen her bölümde üzerinde durduğu konulardan biri de sözün önemi ve gücüdür. Şair daha kitabın başında dille ilgili müstakil bir başlık açmış, burada dilin erdemlerinden ve söz söylemenin inceliklerinden söz etmiştir. Her biri bir aforizma değerindeki sözlerden oluşan bu kısım otuz beyittir [162-191]. İlerleyen dizelerde bu konuya yeniden dönen şair, ilk bölümde dile getirdiklerini Küntogdı ve Aytoldı diyalogu üzerinden genişletmiştir [955-1044]. Bilgi, akıl, ahlak gibi temel kavramların sözle birlikte anıldığı bu mısralarda Yusuf Has Hacıp, okura her çağın söz bildirisi olabilecek nitelikte öğütler vermiştir. Daha sonra Yükneki Edip Ahmet ve Yunus Emre başta olmak üzere pek çok kişide karşımıza çıkan bu mesajların Türk edebiyatındaki ilk kaynağı KB olmuştur. Şairin kendisinden önce yaşayan filozoflar gibi önce dil, yani sözle ilgilenmesi ve bu durumu metnin geneline yayması, eserin aynı zamanda felsefî bir metin olduğunu göstermiştir.

Anahtar sözcükler: Kutadgu Bilig, söz, manifesto.

The Speech Manifesto in Kutadgu Bilig

Kutadgu Bilig [KB] is one of the most important works of Turkish-Islamic civilization. KB is a masnavi that describes in an allegorical manner how people should relate to each other and to the state, as well as the ideal state administration. This work, consisting of 6645 couplets, has been studied and examined in the scientific world to date, mostly for its language and literary features. However, this text contains material that can serve as a resource for many disciplines. One of the subjects that Balasagunlu Yusuf focuses on in almost every section is the importance and power of speech. The poet has opened a separate heading about language at the beginning of the book; here he talks about the virtues of language and the subtleties of speech. This section, each of which consists of words worth an aphorism, is thirty couplets [162-191]. Returning to

* Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Karaman TÜRKİYE. uysal.idrisnebi@gmail.com

this subject in the following lines [955-1044], the poet expanded what he expressed in the first section through the dialogue between Küntogdı and Aytoldı. In these lines, where basic concepts such as knowledge, mind, and morality are mentioned together with words, Yusuf Has Hacip gave advice to the readers that could be the verbal declaration of every age. The first source of these messages that we later encountered in many people, especially Yüknegli Edip Ahmet and Yunus Emre, in Turkish literature was KB. The fact that the poet, like the philosophers who lived before him, was first interested in language, that is, words, and spread this situation throughout the text, showed that the work was also a philosophical text.

Key words: Kutadgu Bilig, speech, manifesto.

1. Giriş

Türk dili, edebiyatı ve kültürünün en temel eserleri arasında yer alan *Kutadgu Bilig* [KB], 1069 yılında Balasagunlu Yusuf tarafından Karahanlı Türkçesiyle yazılmıştır. Mesnevi türünde tanzim edilen bu eserin adı, Türkiye Türkçesinde “mutluluk veren bilgi” demektir. Şairine “ulu has hacip” unvanı kazandıran bu şaheser, siyasetname türünün seçkin örnekleri arasında gösterilir. 6645 beyitten meydana gelen manzume; Küntogdı, Aytoldı, Ögdülmiş ve Odgurmuş adındaki dört kişi ile onların temsil ettiği dört kavram ve değer üzerine inşa edilmiştir.

Eserde hükümdar kimliğiyle okurun karşısına çıkan Küntogdı, doğru töre ve adaleti; vezir göreviyle hükümdarın yanında yer alan Aytoldı, iyi bir yardımcının yönetime ve ülkeye getireceği saadet ve huzuru; vezirin oğlu hüviyetiyle esere dâhil edilen Ögdülmiş, yönetimin temelini teşkil eden doğru kanun ve bilgiye ulaşmanın birinci derecedeki aracı olan aklı; Ögdülmiş’in arkadaşı olarak bulunan Odgurmuş ise akıbet, yani sonu temsil eder. Bunlar, aslında, Yusuf Has Hacip’in de yer yer eserin diğer mısralarında dile getirdiği gibi hayatın ve varlığın özünü teşkil eden dört unsur gibidir [Eser ve müellifi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Kaçalın, 2002].

Her kitabın bir yazılış gayesi vardır. Bu mesnevinin sebep-i telifini de şair; dua, niyaz ve nasihat makamındaki şu sözlerle dile getirir: “*Kitabıma, okuyana mutluluk getirsin, ona doğru yolu göstereyim diye Kutadgu Bilig adını koydum. Ben sözlerimi söyledim, düşüncelerimi yazdım. Bu kitap her iki dünya için de doğruyu gösteren bir rehberdir. Yardımcı bir eldir. Size dosdoğru bir söz söyleyeyim: Her iki dünyayı da devletle elinde tutabilecek olan kişiden daha mutlu kimse yoktur.*” [Çağbayır, 2023, s. 11]

2. Bulgular¹

Türk-İslam medeniyetinin en önemli eserlerinin başında gelen KB, ideal devlet yönetiminin yanında insanların birbirleriyle ve devletle olan ilişkilerinin nasıl olması gerektiğini alegorik tarzda anlatan bir mesnevidir. Bu hacimli metin; bilim, kültür ve sanat çevrelerinde bugüne kadar daha çok dil ve edebî özellikleriyle ele alınıp incelenmiştir. Oysa eserde din, felsefe, halk bilimi, kamu yönetimi, siyaset bilimi, sosyoloji, tarih gibi pek çok disiplin için kaynak teşkil edecek malzeme vardır ve bunlar etraflıca incelenmeyi beklemektedir.

Balasagunlu Yusuf'un hemen her bölümde üzerinde durduğu konulardan biri de sözün mahiyeti, gücü, önemi, değeri ve beşerî münasebetlerdeki yeridir. Şair daha kitabın başında dille ilgili müstakil bir başlık açmış; burada dilin erdemlerinden, söz söylemenin inceliklerinden, sözün yarar ve zararlarından bahsetmiştir. Her biri bir aforizma değerindeki öğüt içerikli sözlerden kurulu bu kısım otuz beyittir [162-191: Arat, 1991, s. 33-35]. İlerleyen sayfalarda bu mühim mevzuya yeniden dönen şair, ilk bölümde tespit ve teklif mahiyetinde dile getirdiği hususları Küntogdı ve Aytoldı diyalogu üzerinden genişletmiştir [955-1044: Arat, 1991, s. 112-121].

“til erdemin münin asığın yasın ayur” [Arat, 1991, s. 33] ve *“ay toldı iligke til erdemin söz asıgların ayur”* [Arat, 1991, s. 112] ifadeleriyle başlayan bu bölümlerde şair, sözün mahiyeti, gücü ve öneminin yanı sıra dilin çeşitli işlevlerinden söz eder. Günümüz dil ve edebiyat kaynaklarında [Vardar, 2007; Karaağaç, 2022 vb.] “göndergesel olma, coşku ve heyecanı yansıtma, alıcıyı harekete geçirme, kanalı kontrol etme, dil ötesi olma ve sanatsallık” şeklinde ifadesini bulan bu işlevler, mesnevide “tercümanlık (taşıyıcılık), aydınlatıcı ve yol gösterici olma, muhatabını harekete geçirme, kalıcılık, akıl ve bilgiyle süsleme” gibi sözlerle dile getirilmiştir. Bu mısralarda dikkatleri çeken bir başka konu ise şairin, XX. yüzyılın önemli dil bilimcilerinden Ferdinand de Saussure'un [1985] dile getirdiği “dil-söz” ayrımı ve ilişkisini daha o yıllarda ifade etmiş olmasıdır. Bununla birlikte müellifin, bazı mısralarda “dil” kelimesiyle açık bir şekilde “söz”ü, yani ferdî dil icrasını anlatmak istediği görülür.

Dil / söz bahislerine *“ukuşka biligke bu tılmaçı til / yaruttaçı erni yorık tilni bil”* [162: Arat, 1991, s. 33] ve *“ilig bir kün ay toldını ündedi / orun birdi oldur diyü imledi”* [955: Arat, 1991, s. 112] beyitleriyle başlayan Yusuf Has Hacıp'in o çağda âdeta bir manifesto niteliği taşıyan tespit ve tekliflerinde şu hususlar öne çıkar:

¹ KB'nin farklı isimler tarafından yapılmış neşirleri [Arat, 1991; Kaçalın, YY gibi] ve Türkiye Türkçesine aktarılmış biçimleri [Çağbayır 2023; Develi, 2019; Silahdaroğlu, 1996 gibi] vardır. Bu çalışmada Arat neşri ile Çağbayır aktarımından yararlanılmıştır.

Şair, dili / sözü akıl ve bilginin taşıyıcısı olarak takdim eder. Onun ilk sıraya koyduğu bu işlevden söz ederken tercih ettiği kelime tılmaç, yani tercüman olmuştur. Devamında bu işlevin ortaya çıkardığı bir sonuç olarak dilin insanları aydınlatıcı rolüne değinir. Karanlıkta kalmış görme engelli kişiler için ışık ne ifade ediyorsa akıl ve bilgiyle söylenmiş bir sözün de aynı derecede yararlı olduğunu dile getirerek bu düşüncesini örneklendirir. Müellifin bu bağlamda altını çizdiği konulardan biri de dilin kılavuzluk işlevidir. Şair, bilgiyle söylenen bir sözün insanlar için bir rehber, yani yol gösterici olduğunu ifade eder.

Bilgi, KB'nin inşa edildiği temel kavramlardan biridir. Kitabın hemen her beytine nüfuz eden bu kelime ve düşünceyi şair eserine ad vermek ve birçok beyitte zikretmek suretiyle bilgiye ne denli önem verdiğini gösterir. Yusuf Has Hacıp dili, bilgiye ulaşmak ve cehaletten kurtulmak için başvurulacak temel araçlardan biri olarak görür. Yine mesnevinin pek çok yerinde altını çizdiği üzere, insanı her iki dünyada huzur ve mutluluğa ulaştıracak yegâne vasıta bilgidir. Dolayısıyla insan; aklını, imkânlarını ve önüne çıkan fırsatları değerlendirip ilim tahsil etmelidir.

Şairin söz-bilgi ilişkisi bağlamında söylediklerinden biri, bilginin mutlaka insanların istifadesine sunulması gerektiğidir. Bunun iki yolu vardır: söz ve yazı. İkisi de dil yoluyla gerçekleştirilebilecek eylemlerdir. İnsan, bildiğini gizlememeli, yazılı veya sözlü olarak ifade etmelidir. Bilgili kimseden beklenen, bildiğini paylaşmasıdır. Dil, yani insanın ağzından çıkan sözler, bilginin göstergesidir.

Müellifin bu bağlamda altını çizdiği bir başka konu, bilerek söylenen her şeyin hem bilginin ürünü hem de birer bilgi olduğudur. Bilginin mahsulü olmayan bir sözün temelsiz olduğuna dikkati çeken şair, bu tür konuşmaların insanlar arası ilişkilerde söyleyene büyük zarar vereceğini belirterek sık sık muhataplarını uyarır.

Şair, gerek bu bölümlerde gerekse KB genelinde yer yer sözün afeti üzerinde durur. Ancak sözün zararlarından korkan insanın suskun kalmasını, bilgiyi ve bildiği doğruları paylaşmamasını, iyi ve doğru şeyleri söylememesini de aynı derecede yanlış ve tehlikeli değerlendirir. Yararlı bilgi ve sözlerin örtülü kalmasını doğru bulmaz ve böyle kimseleri de sert bir dille eleştirir.

Temel öğrenme alanlarından biri olan dinlemek de öğrenme yöntemlerinden biridir. Yusuf Has Hacıp söz ve bilgi bahsinde dinlemeye de yer verir. Ona göre sözü dinlenecek kişi bilgili, görgülü ve kültürlü kişi olmalıdır. Böyle kimselerin söylem ve eylemleri bilgilendirici niteliktedir.

Balasagunlu Yusuf'un sadece bu bölümlerde değil eserin genelinde yer yer üzerinde durduğu bir başka konu, sözün “yüceltme-değersizleştirme işlevi”dir. Şair insanın söz vasıtasıyla hayatına olumlu bir istikamet çizebileceğini ve bunun

sonucunda çok iyi imkânlarla kavuşabileceğini, yine söz aracılığıyla olumsuz, hatta kötü durumlarla karşılaşabileceğini ifade eder. Öyle ki “*Başını korumak istiyorsan diline dikkat et.*” uyarısı metinde sıkça karşımıza çıkar. Bu konuda bilgisi ve tecrübesi olan kişilere kulak verilmesi gerektiğini de tavsiye eden şair, âlimlerin ve güngörmüş kimselerin insanları bu hayati meselede her zaman uyardıklarını söyler. Bu bağlamda müellifin, muhataplarının dikkatine sunduğu nasihat mahiyetindeki hususlardan bir kısmı şöyledir: faydasız şeyleri konuşmaktan kaçınmak, yerinde ve zamanında konuşmak, gevezelik etmemek, kısa ve öz konuşmak, sorulmadan lafa girmemek, büyüklerin ve devlet adamlarının yanında konuşma sırasını beklemek, açık konuşmak, güzel konuşmak, bildiğini söylemesi gerektiğinde susmamak... Şair hiç konuşmamayı da doğru bir davranış olarak saymaz. Böyle kimseleri dilsiz benzettir.

Şair iyi ve güzel sözün insanı harekete geçirme vasfına sahip olduğunu söyler. Akıl ve bilgiyle tezyin edilen böyle sözlerin insanları dinç tutacağı inancındadır. Bu düşüncesini “*iki nen bile er karımaz özi / bir edgü kılınçı bir edgü sözi*” [181: Arat, 1991, s. 33] şeklinde dile getiren müellif, genç kalmanın çaresini sözü iyi kullanmaya, söylem ve davranışlarıyla iyi olmaya bağlar.

Yusuf Has Hacıp’in sözle ilgili vurguladığı hususlardan biri de onun kalıcılığıdır. “*toguglı ölür kör kalır belgü söz / sözün edgü sözle özün ölgüsüz*” [180: Arat, 1991, s. 33] mısralarında açıkça dile getirdiği üzere insanların geriye bırakabileceği en güzel miras iyi sözdür. Başka bir ifadeyle söylemek gerekirse insanların istifade edeceği eser bırakmaktır. Unutulmamalıdır ki her doğan fanidir fakat ondan çıkan bir söz ebediyen yaşayabilir. Şair akıl ve bilgiyle örülmüş güzel sözleri, altın ve gümüş gibi değerli madenlerden üstün tutar. Hatta onları hiç tükenmeyecek bir hazineye benzetir. Şair “*kişidin kişiye kumarı söz ol / kumarı sözüg tutsa asgı yüz ol*” [190: Arat, 1991, s. 33] ve “*kişide uçuzı kişi yanşakı / kişide ağırı kişi ol akı*” [1028: Arat, 1991, s. 120] diyerek söz bildirgesini tamamlar.

3. Sonuç

Kadim medeniyetimiz, milletimize her devirde rehberlik edebilecek vasıfları taşıyan çok sayıda esere sahiptir. Tesiri ve kudreti yazıldığı saha ve dönemin sınırlarını aşan bu metinler, bilim ve sanat çevrelerinde “klasik” olarak adlandırılır. Üzerinden çok zaman geçtiği hâlde değerini yitirmeyen, bilakis kıymeti her geçen gün daha çok anlaşılan ve daima türünde örnek gösterilen bu eserler, karanlık gecelerde yolumuzu aydınlatan kandillere benzer. Bunlar bir kanaat önderi gibi her zaman insanımıza kılavuzluk eder. İşte KB bu türden bir eserdir.

Baştan sona doğru yasa, adalet, bilgi, akıl, güzel ahlak, doğruluk, dil, sözün gücü ve önemi, ehliyet, liyakat, iyilik, hayırlı akıbet gibi esaslı kavramlar etrafında ilerleyen metin, daha çok yöneticilerin el kitabı olarak değerlendirilmiştir. Bu hüküm doğru olmakla birlikte eksiktir. Çünkü bu hacimli eserin hemen her

bölümünde verilmek istenen mesajların toplumun bütün fertlerine yönelik olduğu muhakkaktır. Dikkatle okunduğu zaman görülecektir ki toplumun her ferdi şairin birinci derecede muhatabıdır. Zira herkes kendi akıl, ruh ve bedeninden oluşan ülkenin beyidir.

KB'nin her beyti bir vecize gibidir. Dahası, pek çok beyit için bir ayet yahut hadisin meali dense yanlış olmaz. Nitekim eser dikkatle incelendiği zaman şairin; mısralarını ulu kişilerin sözleriyle zenginleştirdiği, ilahi kelamın tefsiri ve peygamber sözlerinin izahı olabilecek şekilde derin manalar taşıyan bir metin örgüsüyle okurun karşısına çıktığı görülür. Bu mana evreninin özündeyse kadim Türk kültürüyle İslami inanç ve değerleri mezceden zengin bir değerler manzumesi vardır.

Bilgi, akıl, töre gibi temel kavramların sözle birlikte anıldığı bu mısralarda Yusuf Has Hacıp, okura her çağın söz bildirisi olabilecek nitelikte öğütler de vermiştir. İnsanın sosyal bir varlık olduğu gerçeğinden hareket eden şair; konuşma adabı, sözün insan hayatındaki yeri ve önemi, dil-insan, dil-toplum ve söz-bilgi ilişkisi gibi esaslı konularda bir manifesto niteliğinde sözler beyan eder. “*Ruhun gıdası doğru sözdür.*”, “*Söz insanı rahatlatmalı, bilgilendirmeli ve onun yüzünü ağartmalıdır.*”, “*Söz bir hazine gibidir.*” şeklindeki bu söylemler, kültür ve medeniyetimizin de mensuplarına olan başlıca telkin ve tavsiyeleri arasındadır. Yine dikkatle incelendiği zaman bu sözlerin “*Ey inanalar! Allah’tan korkun ve doğru söyleyin!*”, “*Allah’a ve ahiret gününe iman eden her kişi ya hayır söylesin yahut sussun.*” gibi ilahi kelamın tefsiri yahut peygamber kavlinin izahı olduğu açıkça görülür. Daha sonra Yükneklî Edip Ahmet [Arat, 2006] ve Yunus Emre [Tatcı, 2020] başta olmak üzere pek çok âlim, şair, yazar ve mutasavvıfta karşımıza çıkan bu mesajların Türk edebiyatındaki ilk kaynağı KB olmuştur. Şairin kendisinden önce yaşayan filozoflar gibi önce dil, yani sözle ilgilenmesi ve bu durumu metnin geneline yayması, eserin aynı zamanda felsefî bir metin olduğunu gösterir. Altmış yaşın kendisini çağırdığı günlerde söylenen bu cümleler, her devrin insanı için hem yol göstericidir hem de kulağa küpe olacak türdendir.

Kaynaklar

- Arat, R. R. [1991]. *Kutadgu bilig I metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Arat, R. R. [2006]. *Atebetü'l-hakayık*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Çağbayır, Y. [2023]. *Yûsuf Has Hâcib kutadgu bilig*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Develi, H. [2019]. *Yûsuf Has Hâcib devlet yönetme bilgisi kutadgu bilig*. İstanbul: Kaçalin, M. S. [2002]. *Kutadgu bilig. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde, 26. Cilt, s. 478-480. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Kaçalin, M. S. [YY]. *Yûsuf Has Hâcib kutadgu bilig*. E-kitap.
- Karaağaç, G. [2022]. *Dil bilimi terimleri sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu.

Saussure D. F. [1985]. *Genel dilbilim dersleri*. Çev.: Berke Vardar. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Silahdaroğlu, F. [1996]. *Günümüz Türkçesi ile kutadgu bilig uyarlaması*. Ankara: Kültür Bakanlığı.

Tatcı, M. [2020]. *Yûnus Emre dîvânı*. İstanbul: H.

Vardar, B. [2007]. *Açıklamalı dilbilim terimleri sözlüğü*. İstanbul: Multilingual Yabancı Dil.